

Klasik Politik İktisattan Ekonomik Coğrafyaya Mekânın Seyri

Fırat Gündem, Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü,
e-posta: firat.gundem@deu.edu.tr

Özet

Dünyaya ait olan ve geçmişten beri insanlığın en temel ortak paydalarından birini oluşturan iktisadi faaliyet hem dengesiz hem de kesikli olarak yeryüzüne yayılmıştır. Kaynaklar ve nüfus da aynı şekilde herhangi bir denge ya da pürüzsüz işleyen bir süreç gözetmeksizin yeryüzüne dağılmıştır. Yeryüzünün bazı bölümlerinde üretim ve tüketim odaklanmaları görülürken bu süreç yoğunlaşmalar, kümelenmeler ve çeşitlenmeler gibi birbirlerinden farklı mekânsal süreçlere sahne olmuştur. Bu durum ister istemez mekânsal özgünlükleri ortaya çıkarmış, bilimsel araştırmalarda bu özgünlüklerin dikkate alınmasının önemini artırmıştır.

Bu çalışmanın amacı birbirinden zaman içinde farklılaşmış iktisadi gelenekleri mekânı analiz etme biçimleri dolayısıyla karşılaştırmaktır. Klasik politik iktisat mekânı ulaşım, yer seçimi, rant vb. kavramlar çerçevesinde analiz ederken Marksist ekonomi politik, kapitalizme içkin eşitsiz gelişmenin, sermaye birikimindeki yoğunlaşma ve merkezîleşme eğilimlerinin mekân üzerindeki etkilerini dikkate almıştır. Neoklasik iktisadın ana akım haline gelmesi ile birlikte mekânsal özgünlüklere ilişkin vurgu ortadan kaybolmuştur. Sonraları heterodoks ve Marksist unsurları bünyesinde barındıran “Ekonomik Coğrafya” yaklaşımıyla beraber teori içinde kendine tekrar yer bulan mekânsal analizler, ana akım iktisadın mekâna ilişkin modern versiyonlarından “Yeni Ekonomik Coğrafya” yaklaşımıyla dejenere edilmiştir. Mekânsal alanı kapitalizmin gelişme dinamikleri bağlamında analiz eden Klasik ve Marksist ekonomi politik kökenli saptamalar ise hâlâ güncelliğini korumaktadır.

Anahtar Sözcükler: Klasik politik iktisat, Marksist ekonomi politik, ekonomik coğrafya, yeni ekonomik coğrafya, mekân.

The Course of Space from Classical Political Economy to the Economic Geography

Abstract

Economic activity that belongs to world and forms one of the common denominator of humanity is distributed on the world both unbalanced and discrete. Resources and population has also been distributed without a certain pattern as well. We are observing concentration of production and consumption in some certain areas. However, this contains some different spatial processes such as, clustering, diversifications, and condensations. This situation reveals the importance of spatial characteristics and tells the researcher to take these characteristics into consideration.

The aim of this paper is to compare different approaches of economic research by applying new methods related with spatial characteristics. Classical political economy analyses the space with the concepts of transportation, location selection and rent whereas Marxist political economy focuses on the effects of capital accumulation concentration, centralization and unequal development intrinsic to capitalism on space. With the dominance of neo-classical economy the emphasis of spatial differences disappears. Later on, together with "Economic Geography" approach that inherits Marxist elements allows the availability of spatial analysis. However, spatial elements made degenerated with "New Economic Geography" which is a modern version of mainstream economics' approach to space. Some results rooted from Classical and Marxist political economy that analysis space within the dynamics of capitalist development still preserves their up-to-datedness.

Keywords: Classical political economy, Marxist political economy, Economic geography, new economic geography, space.

Giriş

16. yüzyıldan itibaren Rönesans ve reform hareketleri ve coğrafi keşiflerin yoğunlaşmasıyla dünya ticareti daha önce görülmeyen bir hız ve hacim kazanmıştır. İktisadi hâsıla sürekli ve eşitsiz olarak büyümüş, özellikle kapitalist üretim ilişkileri kendinden önceki sosyoekonomik yapıyı tasfiye ederek yerini kâr ve kazanma güdüsüne dayalı piyasa mekanizmasına bırakmıştır. Bu süreç Avrupa'da daha belirgin bir şekilde yaşanırken feodal beylikler tasfiye olmuş, feodalizmin mekânsal örgütlenmesi olan malikâneler dağılmış, özellikle kıyı bölgelerinde kapitalist şehirlerin oluşmasına yol açmış, geçimlik değil fakat piyasa için üretim ön plana çıkmıştır.

Bu süreçte klasik politik iktisadi gelenekte mekânın bağımsız bir araştırma öznesi haline gelmesi ulaşım, yer seçim teorileri ve rant üzerinden gerçekleşmiştir. Özellikle rant teorisi klasik yaklaşımda başlı başına bir yer tutmaktadır. Rant bir kara parçasının geliri olarak tanımlandığında, bu gelirin oluşumu, farklı kara parçalarına ait rant gelirlerinin farklılaşması ve bu gelirin üretim faktörleri arasında dağılımı Smith, Ricardo, Von Thünen gibi klasik politik iktisatçıların ilgi alanına girmiştir. Yine iktisatçıların endüstriyel faaliyetlerin belirli bölgelerde yoğunlaşmasına yönelik ilgisi, firmaların yer seçiminde dışsallıkların etkisine vurgu yapan Marshall'dan (1890) bu yana kayda değer bir biçimde artış göstermiştir.

Burada Marshall'ın iktisat teorisinde yaratmış olduğu kırılma üzerinde durmak gerekir. Klasik politik iktisattan neoklasik iktisada evrilme sürecinde Marshall'ın yapmış olduğu müdahale iktisat teorisinde emek değer teorisinin gözden düşmesiyle sonuçlanmıştır. Marshall kendinden önce gelen Bentham, Ricardo,

Jevons, Menger ve Walras'ın kullanmış olduğu bir dizi dağınık analiz ve tekniği bir araya getirerek hepsinin ticarete ait kavramlarını fayda, uyum, maksimizasyon ve denge ile birleştirmiş ve bunları tekel firmanın denge koşullarını tanımlamada kullanmıştır (Dowd, 2006: 167). Marshall'ın bu müdahalesinden sonra klasik politik iktisat içinde kendine yer bulabilen kapitalist gelişme ve mekân ilişkisi neoklasik analizle birlikte ortadan kaybolmuştur. Neoklasik yaklaşımın ölçeğe göre sabit, üretim faktörlerine göre azalan getiri varsayımları ve iktisadi faaliyetin gerçekleştiği mekâna ilişkin homojen bakış açısı, mekânı analiz dışı bırakmıştır. Bu gelişmeler mekâna olan ilginin sosyal bilimlerden doğa bilimlerine kaymasına yol açmıştır. Doğâ bilimleri ile sosyal bilimler arasında bir yer tutan Weber (1929), Christaller (1933), Lösch (1940) ve Isard (1956, 1960) gibi kuruluş yeri teorisyenleri, Von Thünen'in analizlerini yer seçim teorilerine uygulayarak bağımsız bir bölge biliminin (regional science) oluşmasına kaynaklık etmişlerdir. Bölge bilimi belli endüstrilerin belli mekânlarda kümelenmesinden kent merkezlerinin oluşumuna kadar pek çok teorik konuya konunun sosyal veçhesine girmeden yoğun matematik yöntemler kullanarak açıklık getirmeye çalışmıştır.

Diğer taraftan Karl Marks'ın çalışmaları ise hâkim politik iktisadın bütünlüklü bir eleştirisi olmuştur. 1867 yılında yayınladığı Kapital isimli çalışmasının alt başlığı olan "Ekonomi Politîğin Eleştirisi" de Marks'ın o dönemki adıyla Ekonomi Politik olan klasik politik iktisat bilimine nasıl yaklaştığının bir göstergesidir. Marks'a göre toplumların içinde buldukları her türlü maddi koşul, o toplumların üretim yapısıyla doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla bir alt yapı kavramı olarak toplumsal üretim biçimi olan kapitalizmin tahlili, aynı zamanda kapitalizmin açmazlarından kurtulma yolunda çok önemli bir takım teorik ve pratik çıkarsamalar yapmaya imkân tanıyacaktır. Bu bağlamda Marks'ın analizleri sadece iktisat teorisi olmakla kalmayıp toplumsal üretime dair devrimci bir takım reçeteler sunmaktadır. Söz konusu devrimci analiz ve önermeler sadece toplumsal yapıyı değil aynı zamanda kapitalist üretimin gerçekleştiği mekânsal alanı da içermektedir. Bu bağlamda Komünist Manifesto'da kapitalizmin gelişmesiyle mekânsal dönüşüm arasındaki ilişki net bir şekilde vurgulanır (Marks, 2015: 44-46):

Ürünleri için durmadan genişleyen bir pazara gerek duyması burjuvaziye yeryüzünün dört bir bucağına salar. Her yerde yuvalanmak, her yere yerleşmek, her yerle bağlantılar kurmak zorundadır burjuvazi.

...

Burjuvazi kırsal alanı kentin boyunduruğuna soktu. Koca koca kentler yarattı, kırsal nüfusa oranla kent nüfusunu büyük ölçüde artırdı ve böylece nüfusun hatırı sayılır bir parçasını kır hayatının yalıtılmışlığından kurtardı. Tıpkı kırsal

alanı kente bağımlı kıldığı gibi barbar ve yarı barbar ülkeleri uygar ülkelere, köylü halkları burjuva halklara, Şark'ı Garp'a bağımlı kıldı.

1960'lardan sonra gerek neoklasik araçları bölge bilimine uyarlamaya çalışan bölge bilimcilerin (Isard, 1960) gerekse de dengesiz birikime dair Marksist nosyonları mekânsal bir perspektifle inceleyen ekonomik coğrafyacıların çalışmalarıyla mekânsal analiz tekrardan popülerlik kazanmıştır. Neoklasik iktisat ise her zamanki gibi popülerlik kazanan mekânsal analize kendi varsayımlarını katarak mekâna ilişkin özgünlükleri birer matematik forma indirgemıştır. Bu eğilim “Yeni Ekonomik Coğrafya” akımının doğmasıyla sonuçlanmıştır. Bu çalışmada da mekâna ilişkin klasik ve Marksist politik iktisat geleneklerinde yapılan tartışmaların hala özgünlüğünü koruduğu, ana tartışmanın kapitalizmin gelişme dinamikleri ve mekân arasındaki etkileşim olduğu vurgulanacaktır. Böylelikle mekânın kendisinin iktisat teorisinden dışlanması ve sonra da neoklasik araçlarla içinin boşaltılmasının ideolojik bir yaklaşım olduğu belirtilecektir. İzleyen bölümde mekânın klasik politik iktisat içerisindeki seyri incelenecek, ikinci bölümde mekânsal analizin klasik politik iktisat içerisinde bağımsızlaşması tartışılacak, üçüncü bölümde Marksist iktisadın mekânsal analize ilişkin teorileri aktarılacak, dördüncü bölümde mekânsal analizlerin yeniden popülerleşmesi ve ana akım müdahaleye ilişkin modern gelişmeler vurgulanacak ve son bölümde ise söz konusu yaklaşımlara ilişkin bir değerlendirme yapılacaktır.

Klasik Politik İktisat ve Mekân

Ana akım iktisatçılarca politik iktisadın kurucusu olarak da anılan Adam Smith (1723-1790) kendi döneminde iktisadi hayata dair gözlemlediği konuları ünlü “*Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir Araştırma*” adlı kitabında incelemiştir. Adam Smith ünlü eserini beş kitaba ayırmıştır. Her biri bir bölüm olan bu kitapların ilki “*Emeğin Üretici Güçlerini Geliştiren Nedenler ile Emek Ürününün Türlü Halk Tabakaları Arasındaki Doğal Dağılımının Bağlı Olduğu Düzen Üzerine*” adını taşımakta ve ilk bölüm “*İş Bölümü Üzerine*” adını almaktadır. Smith'e göre ekonomik hâsılanın temeli emek gücü, emek gücüne dayalı üretimin olmazsa olmazı ise işbölümüdür. İş bölümü Smith'e göre emeğin verimini artıran yegâne unsurların başında yer alıyordu. Ancak emeğin işbölümü sayesinde verimliliğinin artmasını sınırlandıran unsurlar da bulunmaktaydı. Smith kitabının ilk bölümünde bunu “*İşbölümünün Piyasa Genişliğine Göre Sınırlandığı*” başlığı altında inceleyerek piyasa alanının genişliğinin önemine işaret ediyor, böylelikle iktisat teorisinde mekâna yönelik ilk vurguyu yapıyordu. Smith'e göre;

İşbölümüne yol açan, mübadele gücü olduğuna göre, bu bölünüşün alanı her zaman için mübadele gücü ile yahut başka deyişle, piyasanın genişliği ile

sınırlanmak gerektir. Pazar çok küçük olursa, kendi tüketiminden artan emek ürünü fazlasının hepsini, elde etmek isteyeceği başkalarının benzeri ürün fazlası ile değiş tokuş edemeyeceği için, kimse kendini, bütünü tek bir işe vermeye özenmez (Smith, 2008: 19).

Smith'e göre piyasanın genişliği kentsel mekânın genişliği ile doğru orantılıydı. Hatta çok basit bazı üretim çeşitleri dahi sadece şehirlerde mümkün olabilmekteydi. Öte yandan Smith şehir hayatının gelişimini de ticaretin kıyı kentlerinde yoğunlaşmasına bağlamaktaydı. Kıyı kentleri ticarete elverişliliği ve ulusal pazarın dünya pazarıyla bütünleşmesini sağladığı ölçüde gelişme potansiyelini de elinde bulunduruyordu. Smith'e göre bu tarz yerleşim yerlerinin kırsal kesimlere göre daha gelişmiş olması normaldi. Kıyılardaki zenginliğin iç kesimlere yayılması ise Smith'e göre ulaştırma ağının kapasitesine bağlıydı. Smith temel ulaştırma şeklinin suyolu ile ulaştırma olduğu görüşündeydi. Smith'e göre;

Suyolu ile ulaştırma, yalnızca karadan taşımanın sağlayabileceğinden daha geniş bir piyasayı her çeşit zanaata açık tuttuğundan, her türlü zanaat, doğal olarak, deniz kıyılarında kullanışlı ırmaklar boyunca bölümlere ayrılıp gelişmeye başlar (Smith, 2008: 20).

Bu yaklaşım belli başlı iktisadi üretim faktörlerinin doğası gereği yakın lokasyonlarda yer alması anlamında daha sonraları iktisat teorisi içinde bağımsız bir yer edinecek olan kümelenme analizlerinin ilk nüvesi olarak değerlendirilebilir. Smith'e göre suyolu ile taşımacılık öncelikle belli liman kentlerinde emek ve sermaye birikimine yol açmaktadır. Daha sonra bu birikimin ülkenin iç kesimine yayılımı da yine taşımacılığa uygun akarsuların varlığına bağlıdır. Eğer suyolu ile taşımacılık ülkenin içlerinde elverişli değilse pazarın iç bölgelere yayılmasının çok sonra olması doğaldır.

Smith'in mekânı tekrardan analizine konu etmesi birinci kitabın XI. Bölümü olan "Rant Üzerine" kısmında olur. Smith'e göre rant "*topraktan yararlanmak için ödenecek paha*" dır. Smith bu bölümde rantı açıklamaya çalışırken bir yandan rantın ücret ve kârlarla olan ilişkisini, diğer yandan da rantın kaynağı olan toprağın/doğanın bir şehrin içindeki konumuna göre gösterebileceği farklılıkları açıklar. Smith'e göre;

bir kentin dolayındaki toprak, taşranın ücra bir yerindeki eşit derecede bereketli topraktan daha çok rant sağlar. Birini ekip biçmek, ötekini işlemekten daha çok emeğe mal olmasa da, ücra toprağın mahsulünü pazara ulaştırmak her zaman daha pahalıya mal olur (Smith, 2008: 164).

Burada Smith ücra toprakların ekimini ve ürünlerinin pazara ulaştırılmasını sağlayacak olan ulaşım hizmetlerinin aslında piyasa mekanizmasını canlandıracağını söyleyerek bunu olumlamıştır. Ülke içinde minimize olmuş ulaşım hizmetlerinin taşranın ücra bölgelerini ekonomik olarak gelişmiş bölgelere yakınlaştıracığını vurgular (Smith, 2008: 164-165). Smith'e göre kent merkezlerinin gelişiminin ilintili oldukları kırsal bölgelere üç faydası bulunmaktadır. Birinci olarak kırların işlenmemiş mahsulleri için kentler büyük bir pazar olmakta, ikinci olarak kentliler edindikleri servetle işlenmemiş arazilere talep yaratarak o arazileri satın almakta, son olarak da feodal bağımlılık ilişkisi içinde olan kır ahali arasında kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olmasıyla iyi yönetim, özgürlük ve kır ahalesinin birey olması gibi faydalar sağlamaktadır (Smith, 2008: 440-442).

Smith'in mekândan tekrardan bahsetmesi ise onun uluslararası dış ticaret teorisi dolayımı ile olmaktadır. Literatürde mutlak üstünlükler teorisi olarak da adlandırılan Smith'in dış ticaret teorisine göre bir ülke hangi malın üretiminde mutlak üstünlüğe sahipse o malın üretiminde uzmanlaşmalı, mutlak olarak dezavantaja sahip olduğu malın üretimini ise terk etmelidir. Bu teori aynı zamanda ülkeler arasında üstünlüklere bağlı olarak bir ülkede üretilecek olan mal çeşidini de belirlemektedir. Smith'e göre mutlak üstünlüğün kaynağı ise kuruluş yeri faktörleri tarafından belirlenmektedir. Ekonomik faaliyetlerin belli yerlerde yoğunlaşmasında (kuruluş yeri seçimi) hammadde ve enerji kaynaklarının varlığı gibi faktörler yanında, coğrafi konum ve bu konuma bağlı olarak ulaşım olanaklarının kolaylığı ya da zorluğu önemlidir (Dinler, 1998: 10).

Klasik iktisadın bir diğer kilometre taşı olan David Ricardo da, o zamanlar adı henüz "politik iktisat" ya da "ekonomi politik" olan iktisat bilimi ile toplum ilişkisini açık bir dille ortaya koymaktadır. Ricardo'ya göre ekonomi politiğin temel sorunu, dağılımın ya da bölüşümün doğal yasalarının saptanmasıdır. Ricardo "*Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri*" isimli eserinin önsözünde buna vurgu yapar:

Yeryüzünün tüm ürünleri, dünya üzerinde emek, makine ve sermayenin bir arada kullanılması sonucu elde edilen her şey toplumdaki üç sınıf arasında bölüşülür; bu üç sınıf toprak sahibi, toprağı ekmede gereken mal mevcudu ya da sermayenin sahibi, son olarak da çalışmalarıyla toprağı işleyen emekçiler olarak adlandırılır. Bununla birlikte, toplumun geldiği aşamaya göre yer yüzünün toplam ürününden bu sınıfların her birine rant, kâr ve ücret adları altında dağılan payların oranları da bir hayli farklı olacaktır; toprağın gerçek bereketi, sermaye ve nüfus yoğunlaşması, beceri, ustalık ve ekimde kullanılan araçlar dağılımda belirleyicidir. Söz konusu dağılımı düzenleyen yasaların saptanması ekonomi politiğin temel sorunudur (Ricardo, 2008: 1).

Ricardo'nun mekânı analizlerine dahil etmesi onun uzun uzadıya üzerinde durduğu rant teorisi ve karşılaştırmalı üstünlüklere dayanan dış ticaret teorisi dolayısıyla olmaktadır. Ricardo'ya göre rant *“toprağın özgün ve yok edilemez güçlerini kullanmanın karşılığında mahsulden toprak sahibine ödenen pay”*dır. Ricardo toplumun gelişmeye aşamasında gerek nüfusun azlığı gerekse toprakta henüz özel mülkiyetin oluşmamış olması nedeniyle rantın olmayacağını vurgulamaktadır. Öte yandan nüfusun artması toplumsal ihtiyaçların artmasına yol açacak ve bu da tedarik edilmesi zorunlu bir besin sorununu ortaya çıkaracaktır. Bu aşamadan itibaren öncelikle verimli toprakların kullanımından kaynaklı bir rant ortaya çıkacak, aşamalar ilerledikçe her seferinde öncekine göre daha az verimli toprakların kullanımına gereksinim duyulacak ve böylelikle en verimli toprağın rantı en verimsiz toprağa göre fark edecektir. Ricardo'ya göre;

Tüm arazilerin özellikleri aynı olsaydı, topraklar sınırsız nicelikte ve aynı nitelikte olsaydı, çok özel ve elverişli bir konumda bulunmadıkça, toprağın kullanılması karşılığında hiçbir fatura çıkarılamazdı. Öyleyse tam da topraklar sınırsız nicelikte ve aynı nitelikte olmadıklarından; ayrıca nüfus arttıkça daha düşük nitelikte olan yada daha az elverişli konumda bulunan topraklar da ekime açıldığından, toprağın kullanılması karşılığında rant ödenmektedir. Toplum ilerleyip bereketi bakımından ikinci sınıf topraklar ekime açılır açılmaz birinci sınıf topraklar için rant ödenmeye başlar; bu rantın tutarı da söz konusu iki toprak arasındaki nitelik farkına bağlı olarak belirlenir (Ricardo, 2008: 46).

Ricardo'nun burada bahsettiği rantı yaratan birinci sınıf topraklar genellikle yerleşim yerlerinin merkezinde yer alan topraklar olmaktadır. Dolayısıyla Ricardo'ya göre iktisadi faaliyetlerin mekâna dağılımı merkezden çevreye doğru olmakta, en merkezdekiler rantın en yüksek olduğu arazilerden oluşmaktadır. Böylece Ricardo, rantı açıklarken alanda ussal yerleşme (coğrafi nüfus dağılımı) teorisini de ortaya koymaktadır (Dinler, 1998: 11).

Ricardo'nun mekânsal analize dair daha makro düzeyde çıkarım yapılabilecek bir diğer yaklaşımı da onun karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı dış ticaret kuramıdır. Ricardo bu teoriyle uluslararasıdaki işbölümünün temellerini açıklayarak hangi ülkelerin hangi endüstrilerde uzmanlaşması gerektiğini ortaya koymaktadır. Smith'in geliştirdiği mutlak üstünlüklere dayalı dış ticaret teorisi farklı faktörlerde üstünlüğe sahip olan ülkeler arasındaki ticareti açıklamaktaydı. Fakat Smith'in teorisi üstünlüğün karşılıklı olmadığı durumlarda dış ticareti açıklamamaktaydı. Sözgelimi bir ülke hem emek hem de sermaye yoğun mallarda dezavantaja sahip ise üretim yapmayı bırakıp gereksindiği malları karşı ülkeden ithal etmesi gerekecekti. Ricardo ise bir ülkenin bütün üretim faktörleri açısından dezavantajlı olması durumunda bile dış ticaretin taraflara

Fayda sağlandığını öne sürmüştür. Dolayısıyla Ricardo üretimin uluslararası dağılımını açıklayan bir teori geliştirmiştir. Öte yandan Ricardo ülke içinde üretim faktörlerinin mekânsal dağılımını açıklamamış, teorisi sadece uluslararasıındaki endüstriyel farklılaşmaya vurgu yapmıştır.

Mekânsal Analizin Bağımsızlaşması

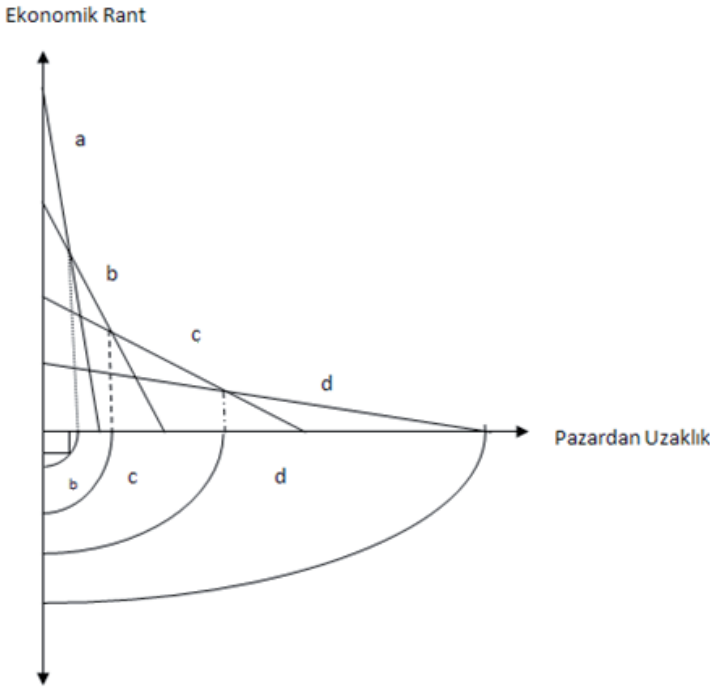
Mekânın politik iktisat disiplini içerisinde bağımsız bir konu olarak ele alınmasını Von Thünen ile başlatmak yanlış olmaz. Von Thünen Baltık Denizi'ndeki Rostok Limanının 37 km uzağındaki Neklembourg kasabasında 340 hektarlık toprağı işleten bir çiftçidir. Kendi çiftliğindeki çalışmalarından edindiğı tecrübe ve hesapların ışığı altında 1826 yılında "The Isolated State" (İzole Devlet) adlı kitabı yazarak teorisini geliştirmiştir (Dinler, 1998: 13). Von Thünen rant kuramını mekânsal bir düzleme oturtan ilk klasik iktisatçı olmuştur. Von Thünen'den önce gelen Smith, Ricardo gibi klasik politik iktisatçılar genellikle rantın kaynağını açıklamaya çalışırken Von Thünen, oluşturduğu soyut modelde izole bir devlette merkezden çevreye doğru eşit verimlilikteki toprakların rantsal farklılaşmasını açıklamaya çalışmış, böylelikle merkezden çevreye yayılan mekânsal organizasyona ilişkin sistematik fikirler geliştirmiştir.

Von Thünen rant kavramını incelerken bu kavrama önemli bir öge olan ulaşım harcamalarını eklemiştir (Reiner ve Wilson, 2002: 175). Von Thünen'in demiryolu öncesi ve ürünün pazara ulaşımının büyük ölçüde coğrafi şartlara bağlı olduğu bir dönemde yaşadığı düşünülürse ulaşım harcamalarının onun analizinde neden önemli bir yer tuttuğı da anlaşılabilir. Von Thünen modelini geliştirirken şu varsayımları yapmıştır:

- Şehir "İzole Devlet"'in oluşturduğu bir merkezi yapıya sahiptir
- "İzole Devlet" etrafıyla herhangi bir bağlantı kurmasına izin vermeyecek şekilde vahşi doğayla sınırlandırılmıştır.
- Arazi tamamen düzdür, herhangi bir nehir ya da dağ bulunmamaktadır.
- Toprak kalitesi ve iklim "İzole Devlet"'in her yerinde aynıdır.
- "İzole Devlet"'teki çiftçiler ürünlerini at arabasıyla, direkt olarak arazi üzerinden, şehir merkezindeki pazara ulaştırmaktadır. Yol bulunmamaktadır.
- Çiftçiler rasyonel bir şekilde kârlarını maksimize etmeye çalışmaktadırlar.

Von Thünen'e göre "İzole Devlet"'in sınırları ekonomik aktivitenin rasyonel olmadığı yerde bitmektedir. Öte yandan taşıma giderleri arttıkça ürünün fiyatı yükselmektedir. En dıştaki en bereketsiz topraktan elde edilen ürünün, şehir merkezine geldiğindeki ulaşım masraflarının da dâhil olduğu fiyatı merkezdeki ürünün fiyatına eşit olmaktadır. Hâlbuki merkeze yakın olan topraklar daha bereketli, ulaşım masrafı da olmadığı için üretim daha düşük maliyetli olmaktadır. Öyleyse mekânsal farklılığa dayalı ortaya çıkan bu fark rant olmaktadır. Ulaşım maliyetlerindeki farklılık nedeniyle, pazar kentine yakın olan tarımsal alanların sahipleri, bu konumları nedeniyle bir "mevki rantı" ya da "lokasyon rantı" elde etmektedirler. Von Thünen'in bu formülasyonu hem mekân merkezine göre farklılaşan lokasyon rantını analiz etmekte hem de tarımsal faaliyetin mekânda rasyonel dağılımının bilgisine ulaşmaya imkân vermektedir. Şekil 1'de bu durum açıklanmaktadır.

Şekil 1: Von Thünen'e Göre Rant ve Lokasyon İlişkisi

Şekil 1'de Von Thünen modeline göre ekonomik rant ve pazardan uzaklık arasındaki ilişki gösterilmektedir. "a, b, c, d" ise farklı tipteki toprak verim ve kullanımlarını göstermektedir. "a" tipi toprak şehir merkezine en yakın ve en

verimli toprağı, “d” tipi toprak ise şehir merkezine en uzak ve en bereketsiz toprağı temsil etmektedir. Şekle göre merkeze en yakın toprak en yüksek verimi, dolayısıyla en yüksek mevki rantını, merkeze en uzak toprak ise en düşük verimi ve dolayısıyla en düşük mevki rantını temsil etmektedir. Bu bağlamda en düşük verimliliğı ve en düşük rantı sağlayan toprak aynı zamanda “İzole Devlet”in sınırını oluşturmaktadır.

Von Thünen modelinde en yüksek verimliliğe, dolayısıyla en yüksek mevki rantına sahip “a” toprak kullanımını incelendiğinde bu alanın şehir merkezine en yakın alan olduğı için herhangi bir ulaşım masrafı içermediğı görülmektedir. Ayrıca bu alan verim bakımından da en yüksek ürünü sağlamaktadır. Von Thünen’e göre tüketim merkezini çevreleyen bu dairede meyve ve sebze başta olmak üzere toprak ve iklim koşullarının olanak sağladığı her türlü ürünün yetiştirilebilmesi mümkün olmaktadır. Öte yandan bu modele göre ürün farklılaşması için rasyonel bir karar alım süreci gerekmektedir. Şekle göre “a” ve “b” tipi toprak parçalarının kesiştiğı yerde her iki ürünün sağladığı toprak rantı ve pazara olan uzaklık eşitlenmektedir. Bu noktadan itibaren merkezden uzaklaştıkça ekonomik rant düşmekte, taşıma maliyetleri artmaktadır. Von Thünen’e göre bu bölgede taşınması güç, yükte ağır, pahada hafif ürünlerin yetiştirilmesi avantaj sağlayacaktır. Von Thünen’in yaşadığı döneme göre şehrin enerji ihtiyacını sağlayan odun, ağaç, tahta gibi ürünler bu bölgeden sağlanır. Yine şekle göre “b” ve “c” tipi toprak parçalarının kesiştiğı yerden sonra tahıl ve kök bitkileri yetiştirilebilir. “c” ve “d” tipi toprak parçalarının kesiştiğı yerden daha ilerideki bölgeler “İzole Devlet”in sınırlarını oluşturan sadece otlak olarak yararlanılacak olan bölgelerdir.

Von Thünen’in ekonomik ranttan anladığı “lokasyon” ya da “mevki” rantı idi. Von Thünen lokasyon rantını marjinalist bir analize tabi tutarak da iktisatta bir başka özgünlük göstermiştir. Von Thünen’e göre lokasyon rantı şu şekilde hesaplanabilir.

Burada sırasıyla L lokasyon rantını, Y getiriye, P ürünün piyasa fiyatını, C ürünün üretim maliyetini, D pazardan uzaklığı, F ise ulaşım maliyetini göstermektedir. Thünen’in soyutlamasına göre ürünün getirisini Y, ürünün piyasa fiyatını P, ürünün üretim maliyeti C ve ürünün ulaşım maliyeti F sabit olduğı için, pazardan uzaklaştıkça ürünün pazara uzaklığı olan D artacağı için lokasyon rantı düşecektir. Lokasyon rantının düşmesi de toprak sahibinin rant gelirinde bir azalmayı ifade etmekte, dolayısıyla rantı çok düşük olduğı alanlar üretimin iktisadi olmadığı alanları temsil etmektedir. Bir başka ifadeyle Von Thünen’in modeline göre üretim, tüketim alanı (pazar) ile üretim yapılan alan arasındaki mesafenin fonksiyonu olmaktadır. Von Thünen’in bu analizi “İzole Devlet”in

sınırlarının içsel bir şekilde belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Buna göre ürünün getirisi ile pazardan uzaklığın eşitlendiği yerde lokasyon rantı sıfırlanmakta, dolayısıyla da “İzole Devlet”’in en uzak sınırları belirlenmiş olmaktadır. Von Thünen’in geliştirmiş olduğu bu marjinalist analiz sonraları bölge biliminde çokça başvurulan bir yöntem olmuştur.

Von Thünen’in analizi modern kuruluş yeri teorilerine kaynaklık etmiş, başlı başına bir bölge biliminin doğmasına yol açmıştır. Öte yandan Von Thünen’in modeli pek çok açıdan eleştirilmiştir. İlk olarak Von Thünen analizini aşırı basitleştirici varsayımlara dayanarak yapmıştır. İklim, yer şekilleri, tek pazar gibi varsayımlar analizin monoton olmasına yol açmıştır. Ayrıca Von Thünen, her ne kadar kitabının adı “İzole Devlet” olsa da, analizinde devletin üretime ya da yerleşim yerlerine müdahalesine yer vermeyerek devletin mekân üzerindeki potansiyel rolünü göz ardı etmiştir. Von Thünen’in analizine konu olan çiftçi üreticiler de kâr maksimizasyonu amaçlayan tek tip birimler olarak tasarlanmıştır. Son olarak da Von Thünen’in analizi teknolojik ve sosyolojik gelişmeler karşısında yetersiz kalmıştır. Gerek ulaşımda ileri teknolojiler kullanılması, gerekse günümüzde yüksek rant nedeniyle merkeze yakın olan arazilerin tarım dışı amaçlarla kullanımı onun öngörmediği değişimlendendir. Fakat yine de Von Thünen’in yöntemi kendinden sonra gelen bölgesel iktisatçılarda derin etkiler yapmıştır.

Von Thünen’in mekânsal analize yapmış olduğu katkı bir başka açıdan Marshall’ın çalışmalarıyla zenginleşmiştir. Alfred Marshall Cambridge İktisat Okulunun ve neoklasik iktisat ekolünün kurucusudur. Marshall o zamana kadar “Politik İktisat” adını taşıyan iktisat bilimine getirdiği marjinalist analiz tarzıyla iktisadın neoklasik ana akım üzerine yükselmesinde ciddi bir rol oynamıştır. 1890 yılında yayınladığı “Ekonominin Prensipleri” isimli kitabında Marshall “endüstriyel bölgeler” kavramını kullanarak modern kümelenme analizlerinin de ilk teorik nüvesini oluşturmuştur. Marshall iktisadi faaliyetlerin belli bölgelerde yoğunlaşmasına dair yaptığı teorik analizlerle hem mikro iktisat teorisine hem de endüstrilerin yerleşim yeri teorisine katkılar yapmıştır. Marshall’ın alan ekonomileri ve ölçek ekonomileri gibi kavramları daha sonraları çokça çalışılacak bir alan olan “kümelenme” analizlerine kaynaklık etmiştir.

Marshall ilk olarak iş bölümüne ve iş bölümünün neden olduğu uzmanlaşmaya dikkat çeker. İş bölümü firma içinde içselliklerin ortaya çıkmasına imkân verecek ve firma kendisi için uygun bir endüstriyel organizasyon gerçekleştirecektir. Ardından Marshall işbölümünü endüstriyel yerleşime yardımcı bir olgu olarak iki farklı mekanizmanın ortaya çıkmasına neden olacak şekilde açıklar. İlk olarak iş bölümü beraberinde büyük ölçekli üretimi getirecek ve büyük kapitalist

işletmenin doğuşuna yol açacaktır. Büyük işletmenin ortaya çıkması Marshall açısından önem taşımaktadır. Çünkü büyük ölçekli firma kendi konumunu belirleme gücüne sahip olacaktır. Firma ölçeği büyük olduğu sürece gerek hammadde gerek firmanın ihtiyaç duyduğu nitelikli iş gücü gerekse firmanın ürettiği malları talep eden tüketiciler firmaya doğru yönelecektir. Marshall'a göre bu tarz avantajlar özellikle imalat sanayinde hemen göze çarpmaktadır. Bunun tek istisnası hammadde mekânına bağlı üretim yapan madencilik vb. sektörlerdir. Ardından büyük ölçekli firmanın başlangıçta uzmanlaşmaya dayalı olarak yaşadığı avantajlar diğer küçük firmaları da büyük firmanın yanına çekecek ve böylelikle benzer iş kollarındaki firmaların kümelenmesi dışsallıkları ortaya çıkacaktır (Marshall, 1890: 150-160). Sonraları literatürde "Marshallyan Dışsallıklar" olarak anılan bu dışsallıklar Marshall tarafından şöyle sıralanmıştır: Uzmanlaşmış emek gücü için işgücü havuzu, uzmanlaşmış girdi ve hizmetlerin sağlanabilirliği ve teknolojik yayılma (Krugman, 1991: 484). Marshall'a göre bu süreçte ortaya çıkan dışsallıkların büyüklüğü içselliklerden daha büyük olacaktır. Bu da yeni firmaların kuruluş yerlerinin birbirlerine yakın olacak şekilde gerçekleşmesine neden olacak ve firmalar açısından mekânsal bir yoğunlaşma meydana gelecektir. Marshall mekânsal açıdan yoğunlaşmanın yaşandığı ve birçok firmanın kümelenildiği bu yerlere "sınaî üretim bölgesi" adını vermiştir (Harvey, 2010: 169).

Marshall mekânsal yoğunlaşmayla sonuçlanacak endüstriyel yer seçiminin iki ana öğesinin olduğunu söylemiştir. Bunlardan ilki iklim koşulları, hammaddeye yakınlık ya da kara ve su taşımacılığına uygunluk gibi maddi unsurlardır. İkinci unsur ise krallıklar ya da feodal beylerin ikamet ettikleri bölgelerdeki kaliteli ürünlere karşı oluşturdukları taleptir. Bu talep neticesinde zamanla bölgeye doğru nitelikli bir işgücü akışı da olmaktadır (Marshall, 1890: 161). Marshall'ın bu belirlemesi Von Thunen'in modelinde eksik olan idari yönetim biriminin kapitalist anlamda mekânsal gelişmeye olan önemli etkisini de vurgulamaktadır.

Marshall gerek iktisat teorisine yaptığı katkılarla gerekse mekânsal analize dair geliştirdiği teorilerle kendisinden sonra gelen mekânsal analizciler için iyi bir yol gösterici olmuştur. Endüstrilerin mekânsal yoğunlaşmasını işbölümüne dayandırması ve bunu yaparken ölçek ekonomilerini kullanması Marshall'ın analizinin özgün yanlarından. Öte yandan Marshall'ın teknolojinin kullanımı ve yayılması konusunda geliştirdiği teoriler de, daha sonraları geliştirilen, "yeni endüstriyel bölge" (*new industrial district*) yaklaşımının ana kaynağını oluşturmuştur.

Daha önce de değinildiği gibi Marshall'ın katkıları klasik politik iktisatta köklü kırılmalara neden olmuştur. Marshall'ın gerek fiyatların oluşumunda gerekse

dış ticarete konu olan malların değerlerinin belirlenmesi ve dış ticaretin açıklanmasında emek değer teorisinin yerine marjinalist analizi ikame etmesi klasik politik iktisadın sadece "iktisat"a dönüşmesine ve neoklasik iktisadın ana akım haline gelmesine yol açmıştır. Öte yandan Marshall'ın teoride zamanı mekâna ikame etmesi de, mekânın iktisadi analizde bağımsızlaşma sürecinde Marshall'ın mekânsal analize yapmış olduğu bütün katkılara rağmen olumsuz bir rol oynamıştır. Marshall'ın deyişle; "Piyasanın genişlemesi sorunu mekânsal alanın farklılığına ve zamana bağlıdır ve fakat zaman mekândan daha temel bir belirleyicidir" (Marshall, 1895: 548).

Bu bağlamda Marshall'dan sonra gelişen ve neoklasik olarak adlandırılan ana akım iktisadi analiz mekânsal boyuttan bağımsız, marjinal analize dayalı, mikro ölçekteki konulara önem veren, yerleşimin ve mekânsal etkilerin ekonomi dışı olduğu, soyutlamalara dayalı bir temel üzerinde yükselmiştir. Bu durum neoklasik iktisadın işini çok kolaylaştıran bir işlev görmüştür. Neoklasik iktisat belli bir gerçekliğe tekabül eden fakat analiz edildiğinde neoklasik önermeleri desteklemeyecek pek çok unsuru görmezden gelmiştir. Bu eğilim tıpkı emek değer teorisinin iktisadi analizden dışlanması gibi mekânın da analiz dışı kalmasıyla sonuçlanmıştır. Böylelikle neoklasik iktisat hem emek değer teorisini kullanmaktan kaynaklı sömürü ve artık değer gibi unsurları hem de kapitalistleşme sürecinde çok önemli bir yere sahip olan şehirleşme, kentsel rant üretim ve aktarım mekanizmaları, emeğin mekânsal bölünmesi gibi alanları analiz dışı kılmıştır.

Marksist Ekonomi Politik ve Mekân

Çağdaş olan diğer politik iktisatçılar gibi Marks da emek değer teorisini analizlerinin temeline oturtmaktadır. Öte yandan çağdaşlarından farklı şekilde Marks'ta emek değer teorisi ulaştığı sonuçlar itibariyle "sömürü" kavramının anlaşılmasında vazgeçilmez bir unsur halini almaktadır. Marks'a göre kapitalist sistemin temel unsuru sermaye birikimidir. Sermaye birikiminin kaynağı ise artı değer olarak sermayedara kalıp işçiden sömürülen emektir. Marks'ın bu güçlü eleştirisi sonraki yıllarda ana akım iktisadın emek değer teorisinden uzaklaşmasına neden olacaktır. Marks kapitalist üretim ilişkilerinin bütüncül bir analizini yaparken direkt olarak mekâna, bölgesel farklılaşmaya vurgu yapmamıştır. Ancak onun teorisi kapitalizmin hareket yasalarını açıklamaktadır. Dolayısıyla kapitalizme içkin olan sermaye birikim baskısı, tekelleşme ve kriz eğilimi Marks'ta çokça yer tutan konulardır. Dolaylı olarak Marks bu konuları incelerken sermayenin krizi ötelemek için başvuracağı yöntemler arasında emeğin verimliliğinin artışı, teknolojik gelişme, firmaların tekelleşme eğilimi, daha kolay sömürü olanakları için dış ticaret gibi konulara girerek aslında takipçileri için Marksist bir mekânsal analizin teorik nüvelerini oluşturmuştur.

Marks'a göre kapitalist toplumun temel birimi sınıflardır. Ona göre tarih sınıf savaşımının tarihidir. Dolayısıyla her sınıflı toplumda olduğu gibi ve hatta en yüksek düzeyde kapitalist toplumda muazzam bir sınıfsal gerilim barınmaktadır. Bu gerilim sürekli sermaye birikimini garantilemek durumunda olan kapitalist sınıf ile sürekli sömürüye maruz kalan işçi sınıfı arasında gerçekleşmektedir. Bu alt yapısal realitenin toplumun bütün üst yapılarını kuşatması kaçınılmazdır. Dolayısıyla geliştirilecek bir Marksist coğrafya teorisi mekânsal ve coğrafi farklılıkları bu sınıfsal yapıya oturtmak durumundadır.

Marksist mekânsal teorilerin derli toplu tek bir kaynağı olduğunu söylemek zordur. Öte yandan mekân ve coğrafyayı konu edinen Marksist çalışmaların genel gelişim hatları sunulabilir. İlk çıkış olarak Marks'ın sermayenin yoğunlaşması, kapitalist kriz eğilimi ve sermayenin emek gücü ve ücret seviyesini kontrolü dolayımında nüfus kullanımına yönelik krizden çıkma stratejileri ele alınabilir. Bu bağlamda kapitalizm ve doğanın üretimi, tüketimi, yeniden üretimi gibi teorik kökenler incelenebilir. Marksist mekânsal yaklaşım için bir diğer kaynak ise emperyalizmi dikkate alan yaklaşımlardır. Kapitalizmin sınırlar ötesi yayılımı bağlamında emperyalizm ve onun yarattığı dönüşümleri inceleyen politik bir alan mevcuttur. Daha sonraları ise özellikle 1970'li yıllarda ekonomik coğrafya yaklaşımıyla karşılıklı etkileşime giren Massey, Keat, Urry, Harvey gibi coğrafyacı ve iktisatçılar Marksist rant teorisini kente uyarlamışlardır.

Marks'ın analizinin temeli sermaye birikim sürecindeki toplumsal çelişkilerin açığa çıkarılabilmesine dayanır. Marks'a göre kapitalist üretim biçimi doğasında uzlaşmaz çelişkiler barındırmaktadır. Marks Kapital'in birinci cildine "*kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği muazzam bir meta birikimi olarak kendini gösterir...*" sözleriyle başlar. Burada Marks'ın meta birikiminden kastettiği aynı zamanda meta olarak kendini gösteren sermaye birikimidir. Sermaye birikiminin kaynağı ise emektir. Marks'a göre bu süreç kendi içinde birçok çelişkiler barındırmaktadır. Kapitalist sistemin olmazsa olmazı olan sermaye birikim süreci aynı zamanda sermaye sahibi sınıfların çıkarlarını olumsuz etkileyecek şekilde bir "*aşırı birikim eğilimi*" barındırmaktadır. Sermayenin aşırı birikmesi ise aynı zamanda sermayenin değersizleşmesi olgusunu beraberinde getirecektir. Bundan başka sermaye birikimi sürecinin taşıdığı bir diğer uzlaşmaz çelişki ise sermaye ve emek arasındaki çelişkidir. Sermaye birikimi kapitalistin işçiye ödemediği, aslında ücretin bir parçası olan, artı değer birikimiyle sağlanmaktadır. Sermaye sınıfının sermaye birikim zorunluluğu artı değer artan oranlarda birikimini zorunlu kılmaktadır. Öte yandan bu süreç işçi sınıfının alım gücünü düşürdüğü ölçüde, bu sefer sermayenin ürettiği ürünlerin realizasyonu önünde bir engel barındırdığı için aşırı üretim-eksik tüketim eğilimi doğurmaktadır. Marks'a

göre kapitalist sistemde kriz sürekli bir olgudur. Kapitalizm ise kendi içinde bu krizlerden kaçınma eğilimi taşımaktadır. Bunlardan ilki kapitalizmin ücretlerin fazla yükselmemesinin bir aracı olarak yedek işgücü ordusunu bünyesinde barındırmasıdır. Dolayısıyla işsizlik hem ücretler üzerinde bir baskı aracı olarak sermaye birikiminin garantisi, ama aynı zamanda eksik tüketimin de bir nedenidir. Burada kapitalizm bir bıçak sırtı denge tutturmak durumunda kalmaktadır. Öte yandan yedek işgücü olgusu göç olgusuyla yakından ilintilidir. Artan kapitalistleşmeyle beraber sermaye birikiminin merkezleri olan kentler oluştuğu, kentteki sermaye birikiminin kaynağı kırdan kopan yedek işgücünden karşılanacaktır. Bu sürecin kendisi eşitsiz coğrafi gelişmeyle sonuçlanmaktadır.

Marksist teorinin coğrafya ile ilişkisi sermayenin krizlerden kaçınabilme eğilimi olarak tezahür eder. Marks'a göre sermayenin kâr hadlerindeki düşüşe verebileceği birkaç cevap mevcuttur. Teknolojik ilerleme yoluyla emeğin verimliliğinin artışı bunlar arasındadır. Yine sermayenin merkezleşme eğilimi ve kredi mekanizmasının varlığı da artı değer birikimini kısa süreli garanti eden araçlardır. Bütün bu araçlar "*sermayenin dolaşım hızını*" artırmak açısından işlevseldir. Marks'a göre uzak mekânlara ticaret ve nakliye sermayenin hızını başlangıç aşamasında yavaşlatan unsurlardır. Daha uzak piyasalar, sermayeyi dolaşım sürecine daha uzun süre bağlar ve böylece belirli bir sermaye için artı değer gerçeğinin gerçekleştirilmesini azaltıcı etkisi vardır. Aynı şekilde, dolaşım sürecindeki herhangi bir kısıtlanma, ihtiyaç fazlası üretimi artırır ve birikim sürecini büyütür (Harvey, 2012: 295). Burada artı değer birikimi açısından iki tezat süreç bulunmaktadır. Ulusal sınırlar içinde artı değer birikiminde bir kriz emaresi görüldüğünde uzak mekânlara ulaşım hem bu krizi aşma olanağı sağlar hem de bu süreçte nakliyede ortaya çıkacak iyileşmeler yani teknolojik gelişme, zamanın mekânsal engellere galebe çaldığı bir süreçle noktalanır.

Marks'a göre kapitalistler arasındaki rekabet kaotik bir takım süreçler barındırmaktadır. İlk olarak "*Her birikim, yeni bir birikimin aracı olur. Sermaye olarak iş gören servetin kitlesindeki artışla birlikte yükselen birikim, bu servetin bireysel kapitalistlerin elinde yoğunlaşmasını artırır ve böylece, boyutları genişlemiş bir üretim ile kapitalist üretime özgü yöntemlerin dayandığı temeli genişletir*" (Marks, 2007: 596). Marks'a göre sermayenin yoğunlaşması, toplam toplumsal sermayenin artışının bir sonucu olarak bireysel kapitalistlerin sayısını ve bunlar arasındaki rekabeti artıran bir etki yapar. Bireysel kapitalistler arası rekabet, küçük kapitalistlerin büyük kapitalistler tarafından yutulduğu sermayenin merkezleşmesini beraberinde getirir. Bu sürecin belirgin özelliği tek bir kapitalistin elinde sermayenin büyük kitleler halinde toplanmasıdır. Bu süreç, rekabete dayanamayan küçük kapitalistlerin merkezleşme eğilimlerinin henüz oluşmadığı bölgelere kaçışıyla devam eder. Marks'a göre merkezleşme

“sanayici kapitalistlere, iş alanlarının boyutlarını genişletme olanağı sağlayarak, birikim işini tamamlar” (Marks, 2007:598). Bu coğrafi yoğunlaşma ve dağılmaya dönük birbirine zıt eğilimler birbirine karşıt şekilde hareket ederler ve bunların arasında istikrarlı bir denge halinin ortaya çıkacağıın garantisizdir (Harvey, 2012: 502).

Marks'ın kapitalizmin merkezleşme eğilimi üzerine teorileri daha sonraları gelen takipçilerince emperyalizm tahlillerinde sıkça kullanılmıştır. Onlara göre emperyalizm, sermaye birikimi baskısı, ulusal anlamda sıkışan merkezleşmiş kapitalistlerin ulusal zincirlerinden koparak yatay genişlemesinin yolunu açması bağlamında oldukça işlevseldir (Buharin, 2005; Lenin 1995). Lenin'e göre emperyalizmin beş temel özelliği bulunmaktadır (Lenin, 1995: 92):

- 1- Üretim ve sermayenin yoğunlaşması ekonomik yaşamda tayin edici rol oynayan tekelleri yaratacak kadar yüksek bir seviyeye ulaşmıştır.
- 2- Banka sermayesi sanayi sermayesiyle iç içe geçmiş ve bu mali sermaye temelinde bir mali oligarşi oluşmuştur.
- 3- Meta ihracından farklı olarak sermaye ihracı özel bir önem kazanmıştır.
- 4- Dünyayı aralarında paylaşan uluslararası tekelci kapitalist birlikler doğmuştur.
- 5- Kapitalist büyük güçler tarafından dünyanın *bölgesel* paylaşımı tamamlanmıştır.

Merkezleşen kapitalizmin iktisadi sistemini savaş, işgal ya da anlaşmalar yoluyla dünyanın geri kalanına yayması coğrafi ve bölgesel eşitsizlikleri genişletmiştir. Bu durum hem gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasında görülürken hem de her iki gruptaki ülkelerin kendi içlerindeki farklı sınıflara yansımıştır. Bu bağlamda emperyalizm teorisini savunanlara göre bölgesel eşitsizliklerdeki artış sermayenin merkezleşmesi ve artan sömürünün görüngüsü olarak ortaya çıkmaktadır.

Harvey'e göre sermaye birikimi olgusu coğrafi bir meseledir. Ona göre *“coğrafi yayılma, uzamsal düzenlemeler ve eşitsiz coğrafi gelişmenin bünyevi imkânları olmasaydı eğer, kapitalizm bir siyasal ekonomik sistem olarak işlerliğini kaybederdi. Belirli bir coğrafi bölgede aşırı sermaye birikimi olarak tezahür eden kapitalizm içsel çelişkilerini aşmak için uzamsal çözüme başvurur. Farklı bölgeleri ve toplumsal oluşumları kapitalist dünya pazarına eşitsiz bir şekilde katar” (Harvey, 2011: 40).* Harvey'e göre bu durum Marksist bir kavramsallaştırmayla *“eşitsiz coğrafi gelişme”*dir. Harvey'e göre bu süreçler zıtlıklar içeren ikilemler

şeklinde ortaya çıkar. Kentleşme ile bölgesel ve uluslararası gelişme gibi olgular kent ve kırsal, merkez ve çevre, gelişme ve az gelişmişliğin gelişimi vb. gibi zıtlıklar dışarıdan dayatılmış ya da tesadüfî değildir. Bunlar sermayenin dolaşım sürecine dair genel bütünlük içinde faaliyet gösteren çeşitli kesişen güçlerin bütünlüklü ürünüdürler (Harvey, 2012: 499-503).

Emperyalist yayılmacılık döneminden sonra, Keynesyen kamu müdahalesinin yoğun olarak uygulandığı, Fordist üretim biçiminin hâkim birikim rejimi olduğu gelişmiş kapitalist ülkeler 1970'li yıllarda bir başka birikim kriziyle karşı karşıya kaldılar. Sonraları post Fordizm olarak adlandırılacak olan bu dönemde Marksist coğrafya da sınıfsal ve bölgesel dengesizliklere vurgu yapmayı sürdürmüştür (Harvey, 2011-2012; Massey, 1984; Smith, 1984). Bu dönemde anılması gereken bir diğer ekol de Fransız Düzenleme Okulu (*regulation school*)'dur. Marksist kökenli Düzenleme Okulu Fordist ve post-Fordist üretim süreçlerini birikim rejimleri ve düzenleme biçimleri bağlamında analiz etmiştir. Düzenleme Okulu kütleli üretime dayalı Fordist üretim biçiminin düzenleyici olarak başta devlet olmak üzere ulusal kurumların rolüne ağırlık verirken post Fordist dönemde ise ulusal kurumların yerini yerel bölgesel yapılara bıraktığını ifade etmiştir (Peet ve Hartwick, 2009).

Ekonomik Coğrafya ve Yeni Ekonomik Coğrafya

Gerek bölge bilimi (*regional science*) gerekse ekonomik coğrafya (*economic geography*) kaynağını Alman yer seçimi teorilerinden almıştır. 1950'li yılların sonlarında yer seçimi teorileri Isard'ın (1956, 1960) çalışmalarıyla farklı bir kulvara girmiştir. Isard çalışmalarında ekonomik faaliyetlerin yerleşimini matematiksel iktisat teorisine dayandırarak coğrafi ve mekânsal bir analiz geliştirmiş ve adına da bölgesel bilim (*regional science*) demiştir. Bölgesel bilim kavramını bu bağlamda ilk kullanan Isard olmuştur (Martin, 1999: 66). Isard'ın bu çalışmaları küçük bir grupça anlaşılabilir yüksek matematik teknikler içermesi ve mekânı denge unsuru olarak görmesi sebebiyle eleştirilmiştir. Ekonomik coğrafya yaklaşımı da 1960'lardan sonra özellikle bu matematiksel ve dengeli unsurlarla mekânsal farklılaşmanın anlaşılmasının mümkün olamayacağı görüşü üzerinden kendini ifade etmiştir.

1960'ların başlarında ekonomik coğrafya, daha çok coğrafyacıların ilgi duyduğu bir alan olan beşeri coğrafyanın bir parçasıyken zamanla iktisatçıların da ilgisini çekerek başlı başına bir disiplin haline gelmiştir. 1970'lerin başlarında Marksist politik iktisadın da etkin olmasıyla ekonomik coğrafya yaklaşımı heterodoks ve interdisipliner bir gelişim sergilemiştir (Sheppard ve Barnes, 2003: 4). Ekonomik coğrafya içerdiği farklı bakış açıları ve eklektik yöntemiyle interdisipliner bir alan olarak hem kaynaklandığı yer seçimi teorilerinden hem de neoklasik

modellerden farklılık göstermektedir. Ekonomik coğrafya yaklaşımı, iktisadın diğer alanlarıyla etkileşiminden sonra, zamanla neoklasik yer seçim teorisini (location theory) dışlamıştır. Keynesyen konjonktür modelleri (business cycle), Myrdalian birikimli nedensellik (cumulative causation) teorisi ve dengesiz birikime ve eşitsiz gelişime dair Marksist teoriler ekonomik coğrafya yaklaşımı içinde geniş bir yer almıştır (Martin, 1999: 66). Ekonomik coğrafya yaklaşımı mekânı ya da bölgeyi konu alan büyüme ve yer seçimi teorilerinin soyut ve dengeli unsurlarına ters olarak bütün interdisipliner ve heterodoks bakış açısıyla ekonomik hayatın mekânsal ve yerel kaynaklarına odaklanmaktadır (Scott, 2000: 19). Bunu yaparken de evrimsel ve kurumsal yaklaşımlardan, emeğin mekânsal bölümlenmesini içeren Marksist ekonomi politikten (Massey, 1984), kültürel ve feminist iktisattan ve yine Marksist kökenli Düzenleme Okulundan faydalanmaktadır.

Ekonomik Coğrafya yaklaşımının heterodoks ve interdisipliner gelişme eğilimi, mekânı ana akım analize dâhil eden iktisatçılarca görmezden gelinmiştir. Hatta bu konuda bir kavram karmaşası dahi yaşanmıştır. Çoğu sınıflandırmada “Ekonomik Coğrafya” yaklaşımı “Yeni Ekonomik Coğrafya” (New Economic Geography) ya da kısaca “Coğrafi Ekonomi” (Geographical Economics) adları altında incelenmekte, bu iki yaklaşımın birbirlerinden farklı olmadıkları vurgulanmaktadır (Brakman, 2011; Pike ve diğerleri, 2006; Combes ve diğerleri, 2008). Bu iddianın sahiplerine göre Ekonomik Coğrafya ile Yeni Ekonomik Coğrafya arasında sadece bir zaman (tarih) farkı vardır. Hatta Nobel ödüllü ana akım iktisatçılardan Krugman (1998) doğrudan Ekonomik Coğrafya (economic geography) kavramını ana akım olarak kullanarak, Ekonomik Coğrafya yaklaşımının heterodoks bakış açısıyla geliştirdiği aşırı soyutlamacı modellere yaptığı eleştiriyi görmezden gelmiştir. Örneğin mekânsal analize dair ana akım eserler arasında önemli bir yere sahip olan “Development, Geography and Economic Theory” (Kalkınma, Coğrafya ve Ekonomi Teorisi) isimli çalışmasında Krugman (1998) “Yeni Ekonomik Coğrafya” (New Economic Geography) yerine doğrudan “Ekonomik Coğrafya” (Economic Geography) kavramını kullanmaktadır (Krugman, 1998: 31-67). Krugman’ın “Yeni Ekonomik Coğrafya” (New Economic Geography) kavramını kullanışı daha sonraki tarihlere rastlamaktadır. Ana akım Yeni Ekonomik Coğrafya’nın bu ihmali Ekonomik Coğrafyacılarca eleştirilmiştir. Martin (1999)’a göre ana akım iktisatçıların coğrafyaya olan yükselen ilgisi olumlu bir durumdur. Ancak aşırı soyutlamacı modeller kurarak hayalî mekânlarda gerçekleşen optimizasyon modellerinin kullanımı mekânsal analizin gerçekliğine uymamaktadır (Martin, 1999: 67).

Yeni Ekonomik Coğrafya’nın mekânı matematiksel unsurlara indirgeyen, mekânı analiz ederken kapitalizmin mekânsal örgütlenmesine dair en ufak

bir söz söylemeyen ve kapitalist gelişme dinamiklerinin sosyal topluluklarda yarattığı dönüşümü görmezden gelen yaklaşımı eleştiriye uğramıştır. Özellikle Ekonomik Coğrafyacılar Martin (1999), Martin ve Sunley (1998, 2011) Yeni Ekonomik Coğrafyanın gerçek mekânların varlığını ihmal ettiğini, yüksek düzeyli matematik kullanan, soyut modellerden ibaret olduğunu vurgulamıştır. Onlara göre gerçekliğe en uzak soyutlamalar da kümelenme ile ilgili analizlerde yapılmaktadır. Yeni Ekonomik Coğrafyanın kullandığı yöntemler, tarihteki gerçek topluluklarla şekillenen, gerçek insanlar tarafından üretilen sosyal ve kültürel uygulamaları tamamen görmezden gelmektedir. Kümelenme literatürünün kaynağını Marshall'a kadar götüren Yeni Ekonomik Coğrafyacılar Marshall'ın tanımladığı şekilde gündelik hayatın sıradan işlerini (*ordinary bussiness of life*), bunun coğrafya üzerindeki etkilerini tamamen görmezden gelmektedir. Çünkü bu tarz gerçeklikler formel matematiksel modellere içerilememektedir. Dolayısıyla yeni ekonomik coğrafya yaklaşımı Ron Martin'in (1999) sözleriyle "ne yeni ne de coğrafya"dır.

Sonuç

Klasik politik iktisat teorisinde mekânın araştırma konusu haline gelmesi kapitalizmin gelişmesi ve şehirlerin doğuşuyla yakından ilgilidir. Smith şehir mekânının genişliğini piyasanın genişliği ile sınırlandırmakta, dolayısıyla mekân şehirdeki iktisadî hayat üzerinde temel bir belirleyici haline gelmektedir. Ricardo da rant teorisi dolayısıyla mekânı analiz ederken rantın doğuşunu toprakta özel mülkiyetin doğuşuna bağlamakta ve verimsiz topraklardaki mahsulün piyasa fiyatı ile merkeze yakın verimli topraklardan elde edilen mahsulün maliyetleri arasındaki farkın rantın kaynağı olduğunu söylemektedir. Ardından gelen Von Thünen ve Marshall'da mekânsal vurgu daha berraktır. Von Thünen Ricardo'nun rant teorisini mevki rantıyla ilişkilendirmiş, Marshall ise endüstriyel bölgelerin oluşmasındaki mikro kökenleri vurgulamıştır.

Smith, Ricardo ve Marshall'ın çalışmalarında incelenen "ulaşım", "yer seçimi", "rant", "endüstriyel bölgeler" gibi konular ve bölge bilimine kaynaklık eden Von Thünen'in bir merkeze uzaklık ve bu uzaklığa göre getiri yaklaşımları hem "*mekân*" kavramının klasik politik iktisat içinde kendine özgü bir yer etmesini sağlamış hem de "*mekân*" merkezli ekollerin teorik dayanaklarını oluşturmuştur. Öte yandan Marshall'ın emek değer teorisinden imtina eden teorik katkılarıyla ana akım haline gelen neoklasik iktisat ise iktisat teorisinde mekânı özneleştiren çalışmalara ket vurmuştur. Neoklasik analizde kullanılan tam rekabet, tam istihdam, tek ürün, sonuçları itibarıyla iyi davranışlı bir üretim fonksiyonu, ölçüğe göre sabit ve üretim faktörlerine göre azalan getiri gibi varsayımlar düşünülürken bu tarz analizlerin "*mekânsal*" açıdan herhangi bir söz söylemeyeceği açıktır.

Marks'ın özgün analizi ise başlı başına bir kapitalizmeleştirisidir. Marksçağdaşı olan politik iktisatçıların analiz yaparken kullandıkları özneye ilişkin aşırı soyutlamacı, toplumsal boyuttan kopuk metodolojisini benimsememiş, gerçekliği bütün boyutlarıyla sergileme eğilimi göstermiştir. Bu bağlamda Marksist ekonomi politik mekânsal ekonomik sorunlara da farklı bir gözle bakmıştır. Marksizm'de temel analiz birimi ülkeler ya da bölgeler değil sınıflardır. Dolayısıyla Marksizm'de bir bölgenin gelişirken diğerlerinin az gelişmesi kapitalizmin eşitsiz gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan bir sonuçtur. Kapitalizm ortadan kalkmadıkça mekânsal eşitsizlikler sürekli var olacaktır. Dolayısıyla Marksist teori, kapitalist ekonomik yasaların işleyişiyle mekânlar arasındaki eşitsizliklerin ortadan kalkmasını, yani neoklasik literatürdeki ifadesiyle bir yakınsama eğilimini öngörmez. Sonraları mekânı analiz eden "Yeni Ekonomik Coğrafya" gibi modern teorilerinin 1980'li yıllarda vurguladıkları teknolojik yenilik, inovasyon, dışsallıklar gibi olgular Kapital'de ve Marks'ın pek çok eserinde kapitalizmin krizi aşabilmek için bünyesine içkin eğilimler olarak sunulur. Öte yandan Kapital'deki sermayenin yoğunlaşması ve merkezleşmesi olguları modern kümelenme teorilerinin bir ön habercisi olarak sermaye birikim sürecini anlamakta oldukça önemli bir işleve sahiptir. Marks teknolojik yeniliklerin de, sermayenin merkezleşme eğilimlerinin de sermayenin değersizleşmesi riskine karşı sermaye tarafından başvurulan genel yöntemler olduğunun altını çizmektedir. Pek doğaldır ki gerek Marks'ta gerekse emperyalizm teorisi bağlamında onun teorik ardıllarında her türlü bölgesel ve mekânsal eşitsizlik, eşitsiz mübadele ve kapitalist sömürünün sonucu olmaktadır.

Ana akım iktisadın ilk ortaya çıktığı dönemlerde görmezden gelinen en önemli unsurların başında emek değer teorisi geliyorsa, en az onun kadar önemli bir başka görmezden gelme de mekân üzerinden gerçekleşmiştir. Mekân yapısı itibarıyla matematiksel formlara sıkıştırılamayacak kadar gerçek bir olgu olduğu sürece ana akım iktisat tarafından sabit, değişmez ve analiz etmeye değmez bir unsur olarak algılanmıştır. Öte yandan Marksist ekonomi politığın kapitalizmin gelişme dinamiklerinin mekânla sıkı sıkıya bağlı olduğu ve toplumsal ve mekânsal gelişmelerin birlikte ele alındığı yaklaşımı Ekonomik Coğrafya yaklaşımı tarafından kabul görmüştür. Ekonomik Coğrafya yaklaşımı mekâna ilişkin teorik analizin gerçeklik dozunu artırdıkça oldukça statik birer alan olarak kalan "yer seçim teorileri"nin mirasını da reddetmiştir. Mekânsal analizin özellikle kalkınma paradigmasının da güçlü olduğu 1960-1970'li yıllarda tekrar popülerleşmesi, ana akım iktisadın mekânsal analize tekrar yer vermesiyle sonuçlanmıştır. Fakat bu yer veriş, ana akım iktisadın, gelen eleştiriler doğrultusunda kendine içkin olan dengeli ve indirgemeci yaklaşımlarını terk etmek yerine mekânı kendi perspektifi doğrultusunda

edilgen, insani faaliyetlerden bağımsız, soyut modellemeler şeklinde ele alarak dejenere etmesiyle sonuçlanmıştır. Pek doğaldır ki mekân ve kapitalist gelişme arasındaki etkileşime dair klasik politik iktisatçılardan beri ortaya atılan sorular ana akım iktisatta cevapsız kalmaya devam etmektedir.

Kaynakça

Brakman S, Garretsen H ve van Marrewijk C (2011). *The New Introduction to Geographical Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Buharin N (2005). *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*. Çev. Uğur Selçuk Akalın, İstanbul: Bağlam Yayınları

Combes P P, Mayer T ve Thisse J F (2008). *Economic Geography: The Integration of Regions and Nations*. NJ: Princeton University Press.

Dinler Z (1998). *Bölgesel İktisat*. Bursa: Ekin Kitabevi.

Harvey D (2010). *Sermaye Muamması*. Çev. Sungur Savran, İstanbul: Sel Yayıncılık

Harvey D (2011). *Umut Mekânları*. Çev. Zeynep Gambetti, İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey D (2012). *Sermayenin Sınırları*. Çev. Utku Balaban, Ankara: Tan Yayınları.

Isard W 1956. *Location and Space Economy*. Cambridge Ma: Mit Press, 1956.

Krugman P (1991). Increasing Returns and Economic Geography. *Journal of Political Economy*. 99(3), 483-99.

Krugman P (1998). *Development, Geography, and Economic Theory*. London: MIT Press.

Lenin V I (1995). *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. İstanbul: İnter Yayınları.

Marks K (2007). *Kapital I*. Çev. Allattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Marks K (2015). *Komünist Manifesto*. Çev. Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları

Marshall A (1895) [1890]. *Principles of Economics*, 3. Basım, London: Macmillan and Co.

Martin R (1999). The New “Geographical Turn” in Economics: Some Critical Reflections. *Cambridge Journal of Economics*. 23: 65-91.

Martin R ve Sunley P (1998). Slow Convergence? The New Endogenous Growth Theory and Regional Development. *Economic Geography*. 74(3): 201-227.

Martin R ve Sunley P (2011). Conceptualizing Cluster Evolution: Beyond the Life Cycle Model. *Regional Studies*, 45(10): 1299-1318.

Massey D (1984). *Spatial Divisions of Labour: Social Structure and the Geography of Production*. London: Methuen.

Peet R ve Hartwick E (2009). *Theories of Development: Contentions, Arguments, Alternatives*. New York: The Guilford Press.

Pike A, Pose A R ve Tomaney J (2006). *Local and Regional Development*. Londra: Routledge Press.

Reiner T A ve Wilson R H (2002). Sovyet Kentinde Planlama ve Karar Alma Süreci: Rant, Toprak ve Kent Biçimi. İçinde: Aytekin Alkan ve Bülent Duru (der), *20. Yüzyıl Kenti*. Çev. Aytekin Alkan ve Bülent Duru, Ankara: İmge Yayınları, 173-214.

Ricardo D (2008). Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri. Çev. Barış Zeren, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Scott A J (2000). Economic Geography: The Great Half-Century. Editors G. L. Clark, M. P. Feldman ve M. S. Gertler. *The Oxford Handbook of Economic Geography* (ss. 18-44). New York: Oxford University Press,.

Sheppard E ve Barnes T J (2003). *A Companion to Economic Geography*. Cornwall: Blackwell Publishing.

Smith A (2008). *Milletlerin Zenginliği*. Çev. Haldun Derin, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Von Thünen J H (1966). *Isolated State*. Ed. Peter Geoffrey Hall. Pergamon Press.